

תמונתה ומצבתה של בתיה קסטלניץ (באדיבות ארכיון דגניה א' ו"בית השומר")

עיטורי
המצבות
הנשכחים
של חלוצי
העלייה השנייה

אקדח וחרב, אלון ונבל

במרכז המצבה המיוחדת והמרשימה חקוק שקע בדמות ספר פתוח, המתנוסס כדגל. בתוך השקע מפוסלים חרב ואקדח, ולצדם מגני דוד וזר עלים. מתחת לעיטורים אלו מופיעה הכתובת המסורתית נ"ע (נשמתו/נוחו עדן), והמצבה כולה מתוחמת משני צדדיה במטות רועים החקוקים בשיש. מה פשרם של עיטורים אלו?

כאמור, במשך רוב שנותיו בארץ היה בקר שומר במושבות. הוא גם היה ממקימי ארגון הרועה, שחבריו חלמו לחדש את מסורת הרועה היהודי בארץ. סיפור חיים זה, הוא ששימש מקור השראה לעיטור המצבה, המציג את עיסוקיו ואת שאיפותיו, שמירה ורעיית צאן, בצד המאפיינים היהודיים המסורתיים – מגן דוד והכתובת נ"ע.

בתיה קסטלניץ בת ה-23, הפועלת מדגניה, נפטרה ממחלה בשנת 1918, במלאות חמש שנים לעלותה לארץ מפניסק שברוסיה הלבנה ולהתיישבותה בדגניה. משפחתה של החלוצה הצעירה התגוררה בפניסק, וכמה וכמה מבין בני המשפחה נודעו בתור מחזיקאים מחוננים, ואף עשו לעצמם שם. בתיה עצמה, שהייתה מאז ילדותה ידועה ככנרת מחוננת, הגיעה לארץ עם אחותה הבכורה, חיה. יוסף ברץ, ממייסדי דגניה, תיאר אותה כ"בת תרבות, פקחית ונבונה [...] בעלת גוף חלש ורוח אמיצה ועקשנית. וכינור היה לה

כל המסיירו בבתי הקברות של ראשית ההתיישבות החדשה בארץ ישראל, לבחין במצבות רבות המקושטות בעיטורים מיוחדים: המסייר המעמיק יבחין עוד, כי עיטורים אלו שעל המצבות הולכים ומתמעטים בהדרגה, עד שהם נעלמים כמעט כליל בראשית שנות ה-30.

מהו מקור מסורת עיטורי המצבות, ומדוע לא היה לה המשך? האם מדובר בתופעה ייחודית או שזהו חלק מתופעה רחבה יותר? כדי לנסות ולענות על שאלות אלו, נעסוק בסיפורן של שתי מצבות שהוקמו על קברי שניים מאנשי העלייה השנייה: השומר צבי בקר והפועלת בתיה קסטלניץ.

צבי בקר עלה לארץ בשנת 1906 והיה ממייסדי "בר-גורא" ו"השומר". בקר היה דמות מיוחדת וססגונית, שבלטה גם בין שלל הדמויות ויצאות הדופן של "השומר". באביב 1918, בליל סערה וגשם, רדף בקר אחרי שודדי קָקר מהמושבה בית גן ועד מעברות הירדן, ותוך כך חלה בדלקת ריאות. כעבור זמן מת בחוליו ונקבר ביבנאל. בשנות ה-60 הועברו עצמותיו לקבורה מחדשת בחלקת חברי "השומר" בכפר גלעדי. המצבה המקורית שהוצבה על קברו, לעומת זאת, נותרה זנוחה. רק בשנת 1998 שוב אותרה המצבה על ידי מיכל הלוי ויונתן בן משה, והועברה ע"י בתו, צביה קליסקי (בקר), לידו בתיה גיא, מנהלת מחיאון בית השומר.

ד"ר עפר בורד הוא סגן מנהל יחידת המוזיאונים של משרד הביטחון וראש היחידה לאוצרות ותיעוד, ומוביל כיום את ביטת התצוגות החדשות במוזיאון בית השומר, במוזיאון אסירי המחתרות בעכו ובמוזיאון בית הגדודים. עוסק בחקר ההיסטוריה התברנית של היישוב היהודי בארץ ישראל.

תמונתו ומצבתו של צבי בקר (באליבות "בית השומר")

חמושה או שבעה קנים לציון נשים שומרות מצוות וכדי לרמז על הכמורה לגאולה (מנורת המקדש); תיאורי צמחים וציפורים שלרוב משמעותם דקורטיבית בלבד ועוד. מצבותיהם של בקר וקסטלניץ, כמו מצבות נוספות בארץ ישראל באותה התקופה, הן המשך של המסורת היהודית רבת השנים, שעם שינוי המקום והנסיבות השתנו תכניה אך נשמרה מתכונתה: חרב ואקדח במקום "כתר תורה", מטות רועים במקום עמודי המקדש, נבל במקום מנורת השבת. השילוב בין אמני המצבות (ביניהם צבי סגל, שיצר את מצבת קסטלניץ) שהמשיכו לאחוז באמנות שהביאו עמם ממזרח אירופה, ובין קהלם הצעיר והמהפכני, חלוצי העלייה השנייה, הביא להופעת המצבות החדשות ישנות ולמסורת ושינוי על גבי השוש.

ואולם, מדוע לא היה המשך לתופעה זו, ומדוע נידלדלו העיטורים הסמליים עד שנעלמו כמעט לחלוטין? בהעדר עדים ותיעוד לא נותר לנו אלא לנסות ולשער: האם תרמה לכך השפעת האדריכלות האירופית המודרנית שהגיעה לארץ? או אולי הרדיקליות של חלוצי העלייה השלישית, והמגמה לשוויון והאחדה בתוך תנועת הפועלים? אולי זו הייתה גם השפעתה של הקבורה הצבאית במלחמת העולם הראשונה, כמו גם התחזקות מגמות החילון וההסתהגות מכל דבר "גלותי"? כיום קשה לקבוע. מכל מקום, דבר אחד ברור הוא – היעלמות האמנות היפה של בתי הקברות הישנים – חדשים בארץ ישראל.

והייתה מנגנת בו לעיתים רחוקות". על מצבת השיש שלה, הנמצאת עד היום בבית הקברות של דגנה א', על גדות הירדן, נחקק שקע בדמות נבל. בתוך הנבל מפוסל ענף עץ אלון נושא עלים ובלוטים ומעליו מגן דוד. גם במקרה זה מקור העיטור הוא בסיפור חיה: הנבל מסמל מטבע הדברים את האהבה למוזיקה, ואילו הענף התלוש מציון את האבל על מותה בטרם עת ("אלון בכות"). זאת – בצד סמל מגן דוד מסורת.

גלגולי מצבות:

שורשי מסורת העיטורים באירופה

מצבות מעוטרות, בדומה לשתי המצבות שהוצגו כאן, מוכרות לנו מבתי הקברות היהודיים במזרח אירופה, שממנה עלו לארץ יוצרי המצבות, כמו גם אנשי העלייה השנייה שהזמינו אותן עבור יקיריהם. מצבות רבות בבתי הקברות במזרח אירופה נותרו על עומדן על אף ההרס בתקופת השואה ולאחריה, וסיור בהם חושף בפנינו מסורת עשירה של עיטורים וקישוטים באבן.

בשל הציווי הדתי נמנעו אמני המצבות היהודים מלחקק דמויות אדם או לפסלן, ולפיכך גיבשו כתחליף מערכת של מוטיבים סמליים, שנלקחו מן המסורת היהודית ומהתרבות העממית הסובבת: זוג ידיים פסוקות בברכת כוהנים לציון קברו של כהן; כתר לציון "כתר תורה" או "כתר שם טוב"; עמודים ומעליהם גמלון לתיאור חזית בית המקדש והכיסופים לגאולה; זוג פמוטים או מנורות בעלות שלשה,

לעיון נוסף:

- קמות לתחייה: מצבות יהודיות מאוקראינה, החוג לתולדות האמנות, האינרברסיטה העברית – קורס מוזיאולוגיה – תשנ"ב, ירושלים תשנ"ב, עמ' 12-18, ושם ביבליוגרפיה נוספת.